

MUHAMMAD RIZO OGAHINYING XIVA XONLIGIDA O‘RNI VA ROLI

Salohiddin Anvarjonov

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Markaziy Osiyo xalqlari tarixi yo‘nalishi

(arab-ingliz) guruhi 1-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: Raximboyev Izzat

Annotatsiya: *Ushbu maqolada buyuk tarixchi va yozuvchilaridan biri bo‘lgan Muhammad Rizo Ogahiy hayoti, asarlari, o‘sha davrdagi Xiva xonligidagi ahvol va uning Ogahiy tomondan qanday tarzda bayon etilgani yoritib berilgan. Maqolada o‘zimga qiziq bo‘lgan Ogahiyning asarlari haqida ham ma‘lumotlar berilgan.*

Kalit sozlar: *Muhammad Rizo Erniyozbek o‘g‘li Ogahiy, mirob, Qiyot, Munis, Muhammad Rahimxon I, Olloqulixon, Rahimqulixon, Muhammad Aminxon, Abdullaxon, Sayid Muhammadxon, Muhammad Rahimxon II.*

Mashhurligiga ko‘ra, uch toifa shoirlar bor. Birinchisi hayot davrida mashhur bo‘lib, keyin unutilgan. Ikkinchisi hayotligida nomi chiqmasa-da, vafotidan so‘ng dovrug‘ qozongan. Uchinchisi foni hayotidayoq boqiy nom qozongan. Muhammadrizo Ogahiy (1809 – 1874) so‘nggi toifaga mansub shoirdir¹⁷. Xiva xonligi davrida turkiy tilda eng ko‘p bitilgan nazmiy va nasriy asarlarning muallifi, Turkiy til tarjimonlik maktabining Zahiriddin Muhammad Bobur lafzi bilan aytganda “eng ko‘b va eng xo‘b” ijodkori va peshqadami edi. XIX asrda Xiva xonligi tarixida o‘chmas iz qoldirgan buyuk insonlardan biri – Muhammad Rizo Erniyozbek o‘g‘li Ogahiy edi. 1809 yilda Xiva shahri yaqinidagi Qiyot qishlog‘ida mirob oilasida tavallud topgan adib: “Biz Xivada yashovchi yuz toifasidan bo‘lgan Amir Eshimbiyning avlodidandirmiz”, – deb yozgandi.

Ogahiy o‘z hayoti davomida Xiva xonlari Muhammad Rahimxon I (1806-1825), Olloqulixon (1825-1843), Rahimqulixon (1843-1845), Muhammad Aminxon (1845-1855), Abdullaxon (1855-1855), Qutlug‘murodxon (1855-1855), Sayid Muhammadxon (1855-1864), Muhammad Rahimxon II (1864-1874) davrlarida yashab ijod qilgan. Ogahiyning o‘zbek tilida yozilgan “Ta‘viz ul-oshiqin” (“Oshiqlar tumori”) devoni mavjud bo‘lib, unda shoir yashagan muhitning amaldorlaridan qattiq shikoyat qilib yozgan she‘rlarini ko‘proq uchratamiz. Ogahiy she‘rlari orasida hukmdorlarga aytilgan qasidalar ham bor. Bu devondan g‘azallar, mustazod, muxammas, musaddaslar o‘rin olgan.¹⁸ Devonda 18 ming misra she‘r va 83 muxammas jam qilingan bo‘lib, uning kirish qismida berilgan ma‘lumotlarga ko‘ra, Ogahiy quyidagi tarixiy kitoblarning muallifi bo‘lgan.

“Riyoz ud-davla” (“Davlat ishlari”, 1825-1842), Olloqulixon hukmronligi davrini (1825 – 1843) yorituvchi asar. “Zubdat ut-tavorix” (“Tarixlar qaymog‘i”, 1846-1855),

¹⁷ R.Majidiy. Ogahiy lirikasi. — T.: 1961;

¹⁸ S.Dolimov. Ogahiyning hayoti va ijodi. -T.: 1963;

tarixlar sarasi yoki tarixlar qaymog'i nomini olgan "Zubdat ut-tavorix" asari Xiva xoni Rahimqulixon saltanati voqealarini(1843 – 1846) tasvirleydi. Ushbu asar ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qism Rahimqulixonning tug'ilishidan boshlanib, diniy, dunyoviy va harbiy ilmlarni egallashi, Hazorasp hokimi sifatidagi faoliyati, hamda xonlik taxtiga chiqquniga qadar bo'lgan voqealar, ikkinchi qismda xonning taxtga chiqqandan vafotigacha bo'lgan voqealarni o'z ichiga oladi. Ushbu asar 2009 yilda Rashid Zoxid muharrirligida nashr qilindi. Tadqiqotchi Nurboy Jabborov uni nashrga tayyorlab, asarni so'z boshi, lug'at, izoh va ko'rsatkichlar bilan ta'minlagan. Bu esa, tabdilning ilmiy ahamiyatini oshiradi. "Jom'e ul-voqeoti Sultoni" ("Sultonlar voqealari to'plami", 1856-1865), 1846 – 1854 yillarda hukmronlik qilgan Muhammad Aminxon davri voqealari o'z aksini topgan. Bundan tashqari, asarning oxirida Xiva xonlari Abdullaxon (1854) va Qutlug'murodxon (1855) davridagi voqealarni bayon etuvchi qism ham bor. "Gulshani davlat" ("Davlat gulshani", 1865-1872), xonlikning 1856-1865 yillari voqealarini o'z ichiga oladi. Hozirda ushbu manbalar O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi SHarqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanmoqda. "Shohidi iqbol" (1872), Ogahiyning "Shohid ul-iqbol" asarining muallif dastxati hisoblangan yagona nusxasi hozirda Rossiya Fanlar akademiyasi Sankt-Peterburg Sharq qo'lyozmalari institutida saqlanmoqda. Manbaning O'zbekistonda emasligi esa, uning kam o'rganilganligiga sabab bo'la oladi. Ushbu manbaning O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi SHarqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida fotonusxasi saqlanib, shu asosda 2009 yil N. Shodmonov tomonidan to'liq shaklda nashr qilindi. "Shohid ul-iqbol" ("Iqbol shohidi") asar Muhammad Rahimxon soniy davriga bag'ishlangan bo'lib, 1865-1873 yillar voqealarni yozish bilan uzilib qolgan, ayrim sahifalarida suv dog'lari bor, Qo'qon qog'oziga, sarlavhalari qizil siyoh bilan yozilgan, qizil charm muqovada, ko'chiruvchining ismi va yili ko'rsatilmagan, 227 varaq, 14-25 sm o'lchamda. Asarda faqat Xorazm tarixi emas, Buxoro amirligi va Qo'qon xonlarini Rossiya bilan olib borgan urushlari, bitimlari va uning oqibatlarini mukammal ravishda yoritilgan. Biroq, Xiva xonligi tarixini yorituvchi va fanda "Xiva solnomalari" nomini olgan ushbu asarlar mazmuni hanuzgacha kompleks ravishda tadqiq qilinmaganligi tarixnavislik fani oldida turgan dolzarb muammolardan biridir. Tadqiq qilinmaganiga sabab esa, sovet davrida ushbu asarlarning mazmun-mohiyati o'sha davrdagi hukmron mafkura siyosatiga zid edi, chunki ularda Qo'ng'irotlar sulolasiga mansub Xiva xonlari johil emas, balki yuksak fazilatlarga boy, ma'rifatparvar, xalqparvar, odil hukmdorlar sifatida baholangan. Ogahiy ijodida XIX asr Xiva xonligidagi ijtimoiy hayot o'z ifodasini topgan. Bu davrga kelib, Turkiston Rusiya tomonidan bosib olingandi, xalq ikki yoqdan zulm ostida qolgandi. Ogahiy bundan qattiq qayg'urardi, xalq hur, ozod yashashini orzu qilardi.¹⁹

Hozirgi kunda adib asarlarining 22 tasi, 72 ta qo'lyozma nusxada dunyo fondlarida saqlanmoqda. Uning asarlarini birinchi bo'lib Armeni Vamberi Sayid Muhammadxon davrida Xivaga kelgan vaqtida olib ketgan, 1873 yilda A. Kun xon

¹⁹ Q. Munirov. Munis, Ogahiy va Bayoniyning tarixiy asarlari. — T.: 1961;

xazinasidan 300 ta nodir kitoblarni olib ketganda Munis va Ogahiyning asarlarini ham olib ketgan. Undan keyin V.V.Bartold juda ko'p Markaziy osiyolik tarixchilarni asarlari bilan birga Munis va Ogahiy asarlarini ham o'rganib o'zining "Turkiston sug'orilish tarixi" (S.P. 1914) va "Turkman xalqi tarixidan lavhalar" (L. 1929. kitoblarini yozgan. Undan keyin P.P.Ivanov va A.K.Borokovlar ham o'zlarining "O'rta Osiyo xalqlari tarixidan lavhalar" (1958) va "XIV - XIX asrlarda turkmanlar tarixi" degan asar yozgan.²⁰

M.Yo'ldoshev. 1956 yilda "Xiva xonligida feodal er egaligi va davlat tuzilishi" asarini yozgan.Ya.G'ulomov 1976 yilda Ogahiy asarlariga suyanib o'zining "Xorazm sug'orilish tarixi" asarini yozgan.

Subutoy Dolimov 1962 yilda "Ogahiyning hayoti va ijodiy faoliyati" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi va ijodining mahsuldorligi hamda asarlarining badiiy go'zalligi nuqtai nazaridan Ogahiy o'zbek adabiyotining buyuk vakili Alisher Navoiydan keyingi eng zabardast vakili, degan ilmiy xulosaga keldi.1970 yilda filologiya fanlari doktori Subutoy (Usmonbek) Dolimov va professor G'ulom Karimov hamkorlikda Ogahiyning 6 jildlik asarlar majmuasini nashrga tayyorlashga kirishib, bu ishni 1980 yilda muvaffaqiyatli tugatdilar. Majmuaning 1-2 jildlari Ogahiyning lirik devoni "Ta'viz ul oshiqin"ni, 3-4 jildlari shoirning tarjima asarlarini, 5-6 jildlari esa Ogahiyning tarixiy asarlarini o'z ichiga oladi. 1991 yilda Subutoy Dolimov Ogahiy tomonidan tarjima qilingan Kaykovusning "Qobusnoma" asarini tabdil qilib, nashrga tayyorlagan.

Adibning qabri hozirgi kunda amakisi Shermuhammad Munis qabri bilan birgalikda Shayx Mavlon bobo qabristonida joylashgan bo'lib, ushbu joy Xiva yaqinidagi Eski Qiyot qishlog'ida joylashgan.Ogahiy ijodini xalqimiz o'rtasida keng tarqalishida shoir va dramaturg Komil Avazning xizmatlari katta bo'lib, 1999 yilda shoirning 190 yillik to'yi respublikimizda ko'tarinki ruhda nishonlandi va Ogahiyning hayoti, ijodiga bag'ishlangan ko'plab risolalar nashr qilindi hamda o'zi tug'ilgan qishloqda "Ogahiy uy muzeyi" ochildi. Yaqin kelajakda ulug' bobomizning 200 yillik to'ylari dunyo miqyosida nishonlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. R.Majidiy. Ogahiy lirikasi. — T.: 1961;
2. S.Dolimov. Ogahiyning hayoti va ijodi. -T.: 1963;
3. Q.Munirov. Munis, Ogahiy va Bayoniyni tarixiy asarlari. — T.: 1961;
4. N.Komilov. Ogahiyning tarjimonlik mahorati. — T.: 1970;

²⁰ M.Safarboev. Ogahiyning ijtimoiy-siyosiy va estetik qarashlari. — T.: 1993;